

PAMLÉNYI ERVIN HALÁLÁRA

„Budapesten születtem, 1919. december 5-én. Apám, néhai Pamlényi Pál, akkor postasegéd-tiszt volt, anyám, sz. Hajós Szeréna szintén postai tisztviselő volt. Vagyonnal nem rendelkeztek.

Iskoláimat Óbudán, majd a gimnázium I—VIII. osztályát a budapesti VII. ker. állami Madách Imre Gimnáziumban végeztem. Itt tettem 1938-ban érettségét. Ebben az évben megnyertem történelemből az Országos Tanulmányi Versenyt; az első helyezés elősegítette felvételemet az akkori Pázmány Péter (ma Eötvös Loránd) Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol latin-történelem szakot választottam. Egyetemi tanulmányaimat 1943-ban végeztem el. Mint tanár azonban nem tudtam elhelyezkedni, ezért egy ideig a Postás Nyugdíjpótló Egyesületben dolgoztam, majd 1944-ben a Grill-féle könyvkereskedésben lettem segéd; itt akkor a Rádióból 1944. március 19-én kilépett Ortutay Gyula volt az igazgató. Munkaszolgálatosnak — mivel édesapám keresztény volt — nem vittek el, a többszöri bevonulási parancsra pedig nem tettem eleget. 1944. október 15-e után későbbi feleségem szüleinek lakásán, majd nagybátyám üres újpesti lakásán húzódtam meg. Ez a rész 1945. január 8-án szabadult fel.”

1975 januárjában készült önéletrajzi sorokban beszél így Pamlényi Ervin a maga felszabadulás előtti életéről. S a pályakép, amely szűkszavú, adatközlő műfaj, megleghet e sorokkal.

I.

A felszabadulás, az új demokratikus rend fontos kultúrpolitikai pozícióba segíti a 26 éves fiatalembert. 1945. január 18-tól a Magyar Rádió alkalmazásába kerül, Ortutay Gyula baráti segítségével. Vezeti az irodalmi, az „aktuális”, majd az oktatási osztályt. Tevékenyen részt vesz azon műsorok szerkesztésében, amelyek a legszélesebb közönséghez szóló kultúrközvetítő fórumot kívánták felhasználni arra, hogy a „magas kultúra”, így a tudomány legújabb eredményeit közérthető formában vigyék el a dolgozó osztályokhoz. Itt szerzett gyakorlatot a tudományos gondolatok közérthető, világos formába öntéséhez, szerkesztéséhez. Ez maradt irodalmi működésének később is egyik legszebb erénye. De ahogy a 19 éves fiatalember — mint

1938-ban a tanulmányi verseny megnyerésekor nyilatkozta — még nem tudta eldönteni, hogy a történettudomány, vagy a publicisztika köti-e majd le energiáit, úgy a huszoneves fiatalember is megindul a rádiós-publicisztika, a kultúrpolitikai karrier mellett a tudományos pályán is. 1945-ben doktorál Szekfű Gyulánál és a „Demokrácia” c. 1945-ben kiadott tanulmánykötetben — melyet Erdei Ferenc szerkesztett, s tanulmányírói nevekként többek között Ortutay Gyula, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Teleki Géza gr., Tildy Zoltán, Veres Péter fémjelzett — „A magyar történet progresszív korszakai” címmel ő írja a korábbi magyar történetírást értékelő, akkor ideológiailag rendkívül fontos — és tegyük hozzá: igen szakszerű — cikket.

A „koalíciós időszakot” a Rádiónál tölti el. S a rádió lekötötte egész energiáját. A Kommunista Párt tagja volt a felszabadulás másnapjától. A munkásmozgalommal, édesapja révén, mint maga mondotta, még a felszabadulás előtt került kapcsolatba. Született mértéktartása, a polgári kultúra értékeinek korán megtanult megbecsülése, kiterjedt ismeretségi köre a felső kultúra világában, visszatartották azoktól a szűkkeblűségektől, amelyek a párt kultúrpolitikáját az 1947. évi választási győzelem, majd az 1948. évi pártegyesülés után mindinkább eluralták. 1948-ban, a tagkönyvrevíziók alkalmával tagkönyvét minden magyarázat nélkül visszatartják, majd 1949 nyarán távoznia kell a Rádióból. Közben felosztatják a baloldali polgári értelmiség oly sok nagyszerű alakját magába tömörítő szabadkőműves páholyokat. Köztük azt is, amelyikben a fiatal kultúrfunkcionárius-történész szép előrehaladást ért el. Arról, hogy a fasizmus elől bujkálva megtanult volna félni — nekem sohasem beszélt. De arról, hogy 1949 után megtanult félni — figyelmeztetően gyakran beszélt. Talán azért, mert az ember soha nem az ellenségeitől fél igazán. Pályáját ez majdnem derékba törte — ezt mutatja további életútja. Hogy egy életre befolyásolta — ezt maga mondta.

Az Országos Levéltár munkatársa lesz (1949. június 1.). A kamarai, majd az 1920 utáni minisztériumi iratok referense. Részt vesz abban a vállalkozásban, amelyik a két világháború közötti politika-történeti iratanyagot kívánja szakszerű forráskiadási szabályok szerint közzétenni. Az iratok az ellenforradalom történetéhez c. sorozat első kötetének munkatársai között szerepel Karsai Elek, Kubitsch Imre társaságában (1953). A kötetet, mint ismeretes, Nemes Dezső szerkesztette, és ő írta a bevezetőt is. Hozzá élete végéig szoros munkatársi kapcsolatok fűzték. A pozicionális „félreállítás”, mint író embereknél általában, neki is irodalmilag igen termékeny korszakot hoz. Ekkor ébred fel érdeklődése az archeográfia, a forráskiadás kérdései iránt, amit segített az egyetemi latin szak adta filológiai képzettség. De ekkor fordul rendszeres ismerkedéssel a magyar történetírás története felé. Élete egyetlen monográfiáját, Horváth Mihályról, ekkor írja (Bpest, 1954). Majd ezt követően kezd foglalkozni a múlt század másik nagy történetírói egyéniségének, Szalay Lászlónak munkásságával. Szekfűi indítások ezek. Szekfű a 30-as években már szemináriumain mind több, a történetfelfogás történetéhez közelítő témát ad ki hallgatóinak. Horváth Mihály, az 1849-es kultuszminiszter, a Függetlenségi Nyilatkozat híve, a „függetlenségi emigráns”, 1949 után, amikor függetlenségi harcaink, mindenekelőtt Kossuth személye a hidegháborús politikától nyert indítások következtében is az ideológiai

figyelem előterében állnak — „korszerű téma”. Szalay László azonban, aki iránt Pamlényi Ervin 1954 után kezd érdeklődni, a mester, Szekfű Gyula történészideálja. Szekfű ekkor már magányos ember. Tagja az Elnöki Tanácsnak (1949—55), de inkább csak kirakatban tartott nagy név a népfrontpolitikát, a szövetségi politikát csak hirdető, de valójában semmibevevő személyi kultusz időszakában. Olyanok is eltávolodtak tőle, akiket ő indított el pályájukon. Pamlényi Ervin hűséges maradt professzorához.

A Rádiónál — ahol utolsó időszakában az Iskolarádió szerkesztője is volt — szerzett „ismeretterjesztői” érdeklődésének folytatásaként elvállalja egy népszerű kétkötetes magyar történet összeállítását — részben írását. (A magyar nép története 1—2. Bpest, Művelt Nép, 1954). A nagyobb történelmi korszakok áttekintése, az áttekintésekhez szükséges szakirodalom-használat fölényes biztonsága — szintén a 30-as évek második felének Szekfű-semináriumaihoz kötődik. Pamlényi Ervin ezt a típusú szakmai műveltségét és képességét jól kamatoztatja. 1954-ben, miután a méltánytalanságok kiigazítása megindult, Pamlényi Ervin is elmozdulhatott a levéltárból.

1954-ben a Századok szerkesztőségi titkára lesz, a Történelmi Társulat alkalmazottja (1954. szeptember 15.). Ugyanekkor szerkesztője az idegennyelvű magyar történelmi folyóiratnak, az Acta Historicának. A több dolgot egyszerre fáradtságosan végző, rendkívül aprólékosan dolgozó és mindent — az elmúlt évek figyelmeztető emlékei alapján — óvatosan többször körüljáró, kéziratokat maga kezelte szekrényekbe elzáró Pamlényi Ervin ekkortól kisebb tanulmányok írásán kívül csak szerkesztéssel foglalkozik. És foglalkozik majd — ez is szekfűi örökség, tudatos törekvés, ahogy kézírása is mestere kézírására emlékeztetett — az újságírással is a Magyar Nemzet hasábjain.

1956 augusztusától a Történettudományi Intézet munkatársa lesz. A Társulat folyóirata — a Századok — is itt, az Intézet épületében székelt. A „státusz-változtatás” inkább a szakmába való teljes átlépést jelentette — formálisan is. Olyan időben történik mindez, hogy csak emlékeztessünk ismét a kicsiny sorsfordulások mögött meghúzódó nagy politikai változásokra, amikor már 1956 júliusában lezajlott az MDP KV-nek ülése, amelyen felmentették Rákosi Mátyást és eltávolították a pártból — a törvénytelenésekben való részvétele miatt — Farkas Mihályt. A XX. kongresszus irányvonala mégis betört Magyarországra.

1956 őszének vihara, mint azt majd a korszak történetének beható feltárása el fogja mondani, az ideológiaiag olyannyira exponált történettudományt is megrázta. Szenvedélyektől kísért kritikákat, önkritikákat, legjobbnak hitt kollegákkal való gyors szembefordulásokat, régóta érlelődő csalódottságot, tényleges, vagy taktikából-félelemből mündért védő álhősiességeket hívott elő. És a vihar természetesen megtépázta az addigi személyi hierarchia konstrukcióját is.

II.

Az 1956 utáni magyar szellemi élet története, tudjuk jól, még szinte teljesen feltáratlan a szaktudomány szintjén. A jelenkor-kutatás nagy kérdése lesz, ha teljes szélességében kifejlődik Magyarországon, annak eldöntése: mennyiben, milyen arányban volt a most kezdődő korszak kettős jellegű. A társadalmi-politikai élet mely szektorában — gazdaságban, államigazgatásban, ideológiában — milyen arányban éltek együtt a régi politizálás maradványai és az új szellemiségű politika törekvései.

A történettudomány, 1949-től adminisztratív, kultúrpolitikai eszközökkel is „támogatva”, az első számú ideológiai szaktudománnyá lépett elő. 1957 után az irodalom, majd a film sokat átvett ebből a funkcióból. Talán azért is, mert a politikai élet felső szféráit kevésbé érintő témákban, az emberi-társadalmi megrázkódtatások szintjén közelített a maga eszközeivel a jelenkor történéseihez. Mégis: mivel az ideológiai-szellemi élet továbbra is centralizált irányítás alatt maradt — igaz, másképp és más mértékben, mint 1956 előtt —, a történettudomány, a legitimitás tudománya, meg is tudta őrizni ezt a korábbi szerepét.

Pamlényi Ervin a maga szerény természetével, visszahúzódkó alkatával mindentől távolinak látszott. Pedig valójában nem volt az: az a hely és azok a funkciók, amelyeket elfoglalt a magyar történetírásban 1957 után, megfelelték a kettős jellegű politizálás igényének az ideologikus tudomány, a történettudomány területén.

Neve a Századok 1955. évi 6. számának impresszumán jelenik meg először: Főszerkesztő Andics Erzsébet, felelős szerkesztő Hanák Péter, szerkesztőségi titkár Pamlényi Ervin. Az 1956 utáni változások a központi folyóiratban is mutatkoznak. Az 1956. 3. szám 1956 őszén jelent meg (még korábbi impresszummal), benne a Petőfi Kör történészvitájának ismertetése (garmond szedéssel) és Nemes Dezső „A tömegek történelmi szerepe és a személyi kultusz kérdései” c., a Pártoktatók Házában májusban tartott előadásának szövege. (Ugyanabban a rovatban petit szedéssel, s nonpareille jegyzettel az áll: az előadás „publikálása elősegítheti a tárgyalta kérdések további vitáját, amihez a Századok szerkesztősége szívesen teret biztosít. — Szerk.” Hozzátehetjük: Pamlényi szerkesztési módszerének egyik jellegzetes eszköze volt: tipográfiával, apróbetűs „mellékhelyek”-re bujtatni, de valahol mégis leírni a „mondanivalót”).—Ezután majd egy évig nem jelenik meg a Századok. A közbeniegy év történései elsodorták mind az ilyen típusú szerkesztőségi jegyzeteket, mind a régi szerkesztőségi vezetést. A régi szerkesztőségből egyedül a szerkesztőségi titkár, Pamlényi Ervin maradt a helyén. Az 1956. évi 4—6. szám, amelyik 1957 őszén látott napvilágot, „Olvasóinkhoz” címzett közleményében tudtára adta olvasóinak, hogy az eddigi főszerkesztő 1956. október 15-én lemondott tisztségéről és a Szerkesztő Bizottság Molnár Eriket kérte fel a szerkesztő bizottság vezetésére. És Molnár Erik, mint róla ismert volt, nem óhajtott a részkérdésekben elmerülni. Elsősorban saját tudományos gondolatai foglalkoztatták. És tudósként sem a részletek, hanem a társadalmi-politikai nagy változások érdekelték. Ekkortól, 1957-től, egészen 1975 végéig a Századokat Pamlényi Ervin szerkesztette. Először még „szerkesztőségi

titkár"-ként, majd 1960-tól mint „felelős szerkesztő”. A szerkesztő bizottságot — melyet egy idő után jobbra az ő javaslata alapján állítottak össze — Molnár Erik után Elekes Lajos, Zsigmond László, Ember Győző akadémikusok vezették.

1957 után a magyar történetírás a megújulást a még jelenlevő régi, és a sokak által óhajtott „új” együttesében élte át. Pamlényi Ervint szinte minden központi vállalkozásban ott találjuk, szerkesztőként, bizottsági titkárként. Sohasem irányadó, „elszámú” pozícióban, Mint egyéniség sem volt ilyen, nem is törekedett ilyesmire — mindenesetre 1949 keservei és 1956 tapasztalatai után már nem. Így nem is formált „programokat” — még ott sem, ahol arra lehetőség adódhatott volna. Az 1957 utáni idők a viszonyokra figyelő, a felkavart személyi és politikai körülményekhez, viszonyokhoz nagyon is igazodni tudó és az élet által igazodásra nevelt — tudományszervezőket kívántak. Pamlényi Ervin 1957 után már ilyen volt. S olyan, aki mindezeket az elvárásokat művelt, jól képzett, finom modorú intellektuálként teljesítette. S olyan, aki bízott a „kicsiny lépések”-kel előrehaladás perspektívájában, abban, hogy egyszer a sok kicsiny lépés egy nagy hosszúságát is kiadja.

Húsz esztendő „szolgálatá” után sok, közösen vitt munka tapasztalataira visszatekintve vitáztunk arról: vajon elkerülhető-e, hogy a sok kicsiny lépés közben a járás szándékolt iránya meg ne változzék? És hogy így a sok kicsiny nem versenyezhet az egy lépés biztos irányával.

III.

Pamlényi Ervin tudományszervezői, szerkesztői pozíciói: *1954-től 1970-ig* — a Századok mellett — szerkesztője az Akadémia idegennyelvű folyóiratának, az Acta Historica-nak, s szerkeszti ezzel párhuzamosan az Akadémia idegennyelvű könyvsorozatát, a Studia Historica-t. Közben 1962-ben az Intézet „III”, 19. századi történelemmel foglalkozó osztályának vezetőjévé nevezik ki. S noha az osztályt 1966-tól Hanák Péter vette át, Pamlényi Ervin az osztályvezetői címet továbbra is megtartotta. 1964-től, amikor megindulnak — a szocialista országok hasonló terjedelmű összefoglaló-terveivel egyidőben — a 10 kötetes Magyarország története előkészítő munkálatai, szinte természetes, hogy a formai, technikai szerkesztési munkálatok kulcsembere. Sőt 1969-ig a munkálatok adminisztratív vezetője. Az Intézet igazgatója, Molnár Erik mellett, a sorozat szerkesztési módszereinek, személyi-szerzői rendjének is egyik alakítója. A tényleges erőviszonyokat jelentő „koalíció” fenntartása, a „mindenki legyen benne” tudománypolitikailag „adottnak” és indokoltnak látszó elve, az, hogy a munkálatokban a szakma minél szélesebb köreit bevonhassák, mindez szakmailag az apró fejezet szerzőségekhez, bonyolult értekezlet-mechanizmusok, megbeszélések, egyeztetések, igazítások ezernyi sorozatához vezetett. Élete utolsó heteiben beszélt erről az akkor általános szervezői-szerkesztői módszerről először kritikusan — mint rossz alapelvről —, mintegy intően tanítványának, aki néhány év után tőle vette át a munkálatok adminisztratív irányítását.

Önkritikája keserű volt: „mennyi felesleges idő, mennyi cigaretta, kávé, mennyire feleslegesen”. Majd rövid szünet után, miközben gyermekies vékonyságúra lefogyott kezével elnyomta cigarettáját, hozzátette: „Dehát édesapám, én ebbe születtem.”

Teljesen különböző felfogású vezetők mellett dolgozott egyidőben. Míg *Molnár Erik* mellett a Magyarország története adminisztrációját viszi a tőle megszokott aprólékos gondossággal, szerkesztette *Nemes Dezső* mellett a történész világkongresszusra készülő köteteket (Etudes) és 1967-től titkára volt — *Elekes Lajos* elnöklete alatt — a Tudományos Minősítő Bizottság Történész Szakbizottságának. (Emellett tagja volt a Történettudományi Bizottságnak, a Levéltári Tanácsnak, a Levéltári Közlemények Szerkesztő Bizottságának, és 1969-től tanított az egyetemen címzetes, majd félállású docensként.)

Pamlényi Ervin „legjobb éveit” a szocialista országok tudományosságára annyira jellemző túlszervezett hierarchiában töltötte el. Nem „alkatrésze”, de „olaja” volt ennek a gépezetnek. Dehát mi az olaj sorsa a gépezetekben: biztosítja a működést, aztán fáradtan leengedik... Gondos, mivességre sokat adó, igen kiváló szerkesztő volt. Minden kéziratot, korrektúrát, mintha saját szövegéről lenne szó, megmunkált, javíttatott. Mindent megjelentetett, amiben szakmai fantáziát látott — ha csak nem léptek fel az őt szinte állandóan gyötrő politikai kétségek: mit szól ehhez ikszipszilon elvtárs. A különböző „megfontolások” miatt, s mivel a szerzők oly gyakran megmunkálatlan kéziratokat adtak, néha évfolyamokat késett a Századok. Neki — olvasottságának, nagy tényismeretének, szakmai tájékozottságának — köszönhető, hogy a Századok általa szerkesztett majd húsz évfolyama valóban tükrözi a magyar történettudomány egy periódusát; beleértve a szükséges vagy annak vélt ideológiai és személyi tiszteletköroket és beleértve azt a figyelmes gondosságot, amellyel a feljövő új nemzedéket, sőt a legfiatalabbakat is szerepeltette. Nála tanulták a szerkesztés mesterségét Gunst Péter, Gelléri Márta, Pál Lajos és e sorok szerzője is. Tudatosan törekedett bevonni a Századok szerzői közé a 60-as években jelentkező kezdőket. Szerkesztőségi titkárának tette elsődleges feladatává, hogy a „kisebb rovatok”-ban (melyeket a legnagyobb gondossággal üzemeltetett) helyet kapjanak a huszonévesek szorgalmas és tehetséges képviselői. Vida István, Stier Miklós, Sipos Péter, Szász Zoltán, Hegyi Klára, Somogyi Éva, és többen mások kapnak ekkor rendszeres megbízásokat ülésszakokról, kandidátusi vitákról, kiállításokról készítendő beszámolók, ismertetések, apró hírek megírására. Szívesen foglalkozott a fiatal kollégák egy-egy rossz mondatának javíttatásával. De nehezen viselte el közülük a nagyráhivatottság lázában idősebbek tanácsait megfogadni nem akarókat.

Voltak, akik azzal vádolták, hogy monopolista, hiszen sok funkciót tartott kezében. Egy vázlatos pályakép nem hivatott vitákat eldönteni — utólag sem. Mégis, ismerve működését, újraforgatva szerkesztéseit, elővéve tengernyire dagadt udvarias hangú hivatali levelezésének másolatait (a másolatokra mindig nagyon ügyelt), bizonyítottan látszik: a pozíciókat nem hatalmi állásoknak tekintette, mint az őt gyakran támadók. Akárhány szerkesztői, szervezői funkcióban ült, mindegyiket „üzemeltetni” kívánta, „csinálni.”

A tudományszervezésben elmerülése, a visszaszorítottság után a fontos dolgokhoz közelkerülés, hogy ismét, mint 1945 után a Rádióban, szervezhetett, levelezhetett, terveket alakíthatott, embereket valami megalkotására összehozhatott — mindez sajnos fokozatosan háttérbe szorította az alkotói egyéniséget. A levéltárban eltöltött kutatásban, írásban gazdag néhány év után tudományos teljesítményét — szerkesztések mellett — csak kisebb írások, töredékek, előadások mutatják. Tervezte a dualizmuskori magyar művelődéstörténet és történetírás története, egy „tíz ívben elmondott rövid magyar történelem” megírását (ez utóbbi kedvenc eszméje volt). Életének harmincöt-ötvenöt év közötti korszakát az ülések, levelezések, egymást meg nem becsülő, toleranciához nem szokott emberek egy asztalhoz leültetése töltötte ki. Így azután, amikor írói téren kellett volna helytállnia, már kiveszett belőle a gondolatokat végigszenvedés írói képessége. Ez volt egyik döntő oka, hogy amikor erre lehetőség nyílt, 1975-ben, „kilépett” a szakma közvetlen területéről. És még valami, amiről maga így beszélt: a szerkesztéssel járó korai „megöregedés”. Akik mellette dolgoztunk, láttuk, hogy lesznek mind erősebbé az őt magát is zavaró ellentmondások: kiváló szerkesztője a kéziratoknak — de habozva, nehezen tud dönteni a leadásoknál; egyedülálló jó észrevételei vannak — de nem tudja végigvinni azokat; kiváló kapcsolatteremtő, rendkívül kedves ember — de órák helyett hónapok múltak el, míg megszervezett valamit. Ez is oka volt a sok, munkáját ért támadásnak. 1975-ben elvállalta a *Collegium Hungaricum* igazgatóságát, majd négy évi külszolgálat után 1980-ban a *Gondolat* kiadó irodalmi vezetői állását.

IV.

Volt mégis egy területe a történetírásnak, amelyet a szakmai újságírás mellett végleg sohasem adott fel: a *történetírás története*. A Horváth Mihály kismonográfiát 1956 után néhány kisebb tanulmány követi, Szalay László Magyarország történetéről, a két világháború közötti magyar nacionalizmusról a történetírásban, sőt a felszabadulás utáni magyar történetírás kérdéseiről, végül pedig az őt útjára indító, s emlékével, árnyékával egész életében kísérő Szekfű Gyuláról. 1961-ben — élete második „feljövő” periódusában — a sok központi feladat mellett megindítja a Tudománytörténeti sorozatot, amelyben az Akadémiai Kiadó gondozásában 4 kötet jelent meg. (Itt látott napvilágot Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánról, Gunst Péter Acsády Ignácról, Márkus László a századforduló szociáldemokrata történetfelfogásáról, Varga Zoltán a Széchenyi-kérdésről írott monográfiája.) 1973-ban létrehívott az Intézetben egy historiográfiai kutatócsoportot, melynek tagjai Rényi Zsuzsa, Hont István, Pók Attila voltak. De ő indította a historiográfiai kutatások felé Gunst Pétert, Pál Lajost és e sorok szerzőjét is. Paradoxon: Ő, aki élete javát a tudományos nagyüzem működtetésével töltötte el saját egyéni alkotói-írói munkáját félretéve, a történetírás történetében kevésbé az intézmények, a szakma egészének fejlődését, hanem elsősorban a történeti művek, az abban kifejezésre jutó gondolatok,

eszmék történetét látta, amelyek a kutató- és dolgozószobában, elmélyülés és írás közben születnek. Azokat a történetírókat tartotta kiemelkedőnek, akik el tudtak vonulni a bizottságok, ülészek zajos sikereitől, s íróasztaluk mellett alapkérdéseket voltak képesek újragondolni. Vagyis: azokat, akik teljesen másként éltek, alkottak, mint ő. A történetírásban mindenki hozzászól valamit az elődök munkájához, — mondotta a kéziratári hagyatékokban és az intézmények kultúrtörténetében elmerülő fiatal kollégájának —, de azután jönnek kiemelkedő egyéniségek, akik kezdik az egész multat másként látni, mint elődeik. S a szempontok művekben fogalmazódnak. Ilyennek tartotta Horváth Mihályt, Szalay Lászlót, a huszadik században Szekfü Gyulát. A korai nyugdíjra is azért akart elmenni az első kínálkozó alkalommal — hiszen nem sürgették —, hogy befejezhesse húsz éve tervezett könyvét: Szekfü fordulata a demokrácia felé (1933—1945''). A részben elkészült mű Szekfü cikkeinek gyűjteményét és terjedelmes bevezetőt tartalmazta volna. Hogy milyen szellemben íródott volna a mű? Milyen lett volna a hivatali-bizottsági keretektől-korlátoktól három évtized múltán megszabadult, a történetírói életrendbe visszazökkenni, dolgozószobába visszatérni akaró Pamlényi Ervin főműve? — ki tudná megmondani? Talán csak jelzi ezt az a míves bevezető, amelyet Szekfü Gyula Bethlen Gáborról írott könyvének újrakiadásához készített és a Szekfü-évfordulón, 1983-ban tartott két előadása. A szövegek talán kevésbé, de két apró mozzanat azonban azt is jelzi, hogy egész életvitelében, talán felfogásában is *újabb fordulatra készült*.

1983-ban, amikor Szekfü Gyula életművéről filmet készítettünk, nehezen lehetett rábeszélni a fellépésre. Nem is annyira a kamerától félt, mint a várható kritikától, a régi típusú, a polgári értelmiséggel szemben szűkkeblűen gondolkodó funkcionáriusok és a Németh László-kultuszt újraélő fiatal kollegák bírálatától. Vitáztunk bátorságról és elkötelezettségről. És a vitában — láthatóan számára váratlanul — a fiatal, újat akaró, huszonhat esztendőes Pamlényi Ervint idéztem, aki 1945-ben mert a saját társadalmi rétegét, a 45 előtti értelmiséget néha gúzsba kötő gondolati beidegződések ellen fellépni. Aki 1945-ben, szinte egyidőben azzal, hogy pártja, a Kommunista Párt, a nemzeti hagyományok rendszerének feltárásában a kritikai hangot — taktikai megfontolásból is — háttérbe szorította, ő azok közé tartozott, akik merészeltek a „nemzeti hiúság tömjénezése” ellen szólni. Aki ekkor, 1945-ben, amikor — szintén politikai szempontból indokolva — a nemzeti hagyományok rendszerében a függetlenségi hagyományok egyoldalúan középpontba kerültek, elmosva a nemzeti harcok társadalmi töltését, merészelt rámutatni arra, hogy a Bocskai, Bethlen, Wesselényi mozgalom „lényegében rendi érdekekért indultak meg és nem voltak mások, mint hatalmas urak koalíciói, pártjuk, rendjük vagy felekezetük védelmére”; aki óvta a történetírást a jelenbeli problémák visszavetítésétől a korábbi századokba, s — szemben vezető ideológusainkkal — hamisnak tartotta „egész múltunk középpontjába... a németiséget beállítani”, s így a Habsburg-korszakot is csak árnyoldalairól bemutatni. Mint ahogy merte magát a pártpolitikai-taktikai megfontolásoktól függetlenül, a parasztság történelmi szerepéről máig önkritikusan beszélni: kimutatva a polgári történetírás nagy hibáját, hogy kirekesztette a

paraszságot a nemzeti történelmet formáló erők sorából, de bírálva a Párttal 1945-ben szövetségben fellépő népies írók történetiszemléletének egyoldalúságát is, mivel azok a parasztságot a történelem „egyedüli mozgató” erejének tartják. És mindez pontosan, világosan fogalmazódott mondatokba, magát biztosító mellékmondatok nélkül. — Nehezen felejthető az a szövesztő meglepetése, ahogyan a két esztendővel ezelőtti beszélgetésben az 1945-ös szöveg idézését, a már elfeledettnek hitt szöveg felemlegetését fogadta. — Másnap felhívott. Előszedte, elolvasta újra, mondta. S elvállalja a szereplést. Majd hozzátette: Látja, ezért kell megcsinálni a Szekfü-könyvet.

A másik felidéződő mozzanat a Szekfü-film felvétele utáni beszélgetés. Izgult, mi marad ki a vágóasztalon a hosszú felvételből. Csak arra kérem — mondta —, hogy ez a mondat ne maradjon ki, s átadott egy gépelt másodpéldány papírt. Szekfü Gyula háború alatti utolsó cikkének utolsó mondatai voltak — egy oldal a készülő Szekfü-kötetből: „Sőt még az sem fogja befolyásolhatni a fejlődést, hogy jobban vagy rosszabbul fogunk-e élni. Mindezek lényeges szempontok addig, míg reformról van szó, de ha a homokóra lefutóban van és azt újra fel kell tölteni, a változás pillanatában mindez lényegtelené válik. A változásnak pedig egyik előjele, hogy nincsenek többé érvek és ellenérvek, melyeket nem ismernénk, és hogy szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik. Egyszer minden írás végére pont kerül.” Reznált bátorság 1944. február 27-én, a fenyegető német megszállás idején a Szekfü-cikkben. Bátorságot követni akarás az ismét írásra készülő, rezignáltság a már erejét veszítő Pamlényi-idézésben.

Ezt a munkáját nem fejezhette be. Hamarosan elhatalmasodott rajta a gyógyíthatatlan betegség, 1984. augusztus 14-én meghalt. Utolsó heteiben csak néhányunkat, egy-egy embert engedett magához. Temetésén, végakarataának megfelelően, csak legszűkebb családja vehetett részt.

Glatz Ferenc